

לאותן מחשבות וישמח למצוא אותן מובעות בדיוק בספרו של ויטגנשטיין. המבוא לחקירות פילוסופיות נותן ביטוי לתקוה דומה לזו. דומה כי ספריו היו חיפוש אחר האמת שהיה בד"בד עם זאת גם מגע רוחני.

אם כן, בסופו של דבר הגיגו של ויטגנשטיין הוא דו־הערכיות העזה שלו. הוא מבטא את המיתח או את החילופים בין הצורך בבני־אדם לאיבה כלפיהם. הוא מבטא את המיתח או את החילופים בין אשם וספק, מצד אחד, לבין תמימות ואמון, מצד שני. הוא מבטא את המיתח או את החילופים בין היאוש והתקוה למצוא אידיאות שיש בהם כוח גואל כלשהו, או לפחות במידה שתוכל להספיק להסתערות על גבולותיו של הניתן לידיעה.

על הכל, הגיגו הוא, המאמץ של ויטגנשטיין להישאר בחיים, לשמור על גץ לוחט בין הקטבים המנוגדים של ישותו. הוא אמר פעם כי "אין לו זכות לחיות בעולם". מתוך הרגשה זו ניסה תחילה לחלק ולבטל את העולם החשוב וכמו להוסיף להתקיים באותו עולם־שריד שרק בו לבדו נשמרה לו זכות־קיום. אחרי־כן ניסה ליצור רשת שלובה של משחקים או יחסים לשוניים שליכודם מורכב אך כמעט בלתי־מובן. הוא החל להשתמש במושג של "דמיון משפחתי", שנתפרש לו כסימנה של קבוצה בה כל שני חברים יש להם לפחות קו אחד משותף, אלא שבה אפשר לא יהיה שום קו המשותף לכל חבריה. אם מכוון היה, כפי שאפשר להניח, למשפחות־אנוש כאשר השתמש במונח הזה לראשונה, אפשר שמצא חן בעיניו הואיל והלם את משפחתו הקשה שלו. עולמו המגומגם של רחום־אכזר, קרוב־רחוק, אמיתי־כוזב ואחד־רבים היה תשובתו למוות, שבו איים על עצמו לעתים כה קרובות. הרבה פילוסופים מעידים עכשיו כי הבחנתיו ואורח ההתפלספות שלו העניקו להם משהו מן החיוניות של תשובתו.

24 באוקטובר 1971

משה קרוי: הבעיה הפסיכופיזית בכתיבתו של ויטגנשטיין הנואחר

ברובם המכריע של כתביו מ"תקופתו השניה", עסק ויטגנשטיין בבעיות סמיוטיות, בעיות בתיאוריה של הלשון. לבעיות פילוסופיות קלאסיות, מסוגה של הבעיה הפסיכופיזית (בעיית הזיקה בין גוף לגפש, ובעיית מעמדה וטיבה של הנפש), לא נזקק במפורש. ולא עוד אלא שניתן לצפות ממנו שיטען כי הבעיה המוזכרת היא "בעיה מדומה", שמקורה ב"שימוש־לרעה בשפה".

עם זאת, בכוונתי להציע במסגרת מאמר זה את ההשערות הבאות:

1. ויטגנשטיין נקט עמדה מובלעת לגבי בעיית מעמדה וטיבה של הנפש, זיקתה לגוף ולהתנהגות החיצונית. עמדה זו היתה חלק מ"תמונת־העולם" שלו. אמור מכאן: רק ביחס לעמדה זו אפשר לתת פשר לכתיבתו.
2. עמדתו של ויטגנשטיין בבעיה הנדונה היתה מאטראליסטית תמימה. הוא דחה את קיומם של תהליכים נפשיים "פנימיים"—או את הצורך בהגחת קיומם—וניסה לתאר מחדש כל מה שהשכל הישר מכליל בקטיגוריות של "תהליכים נפשיים" במונחים של תהליכים פיזיים.
3. כתוצאה מכך נסתיימו נסיונותיו להבין תהליכים של שימוש בשפה, בכל רמה שהיא של הבנה, בתוצאות אבסורדיות, מפורשות או מובלעות.

4. לפיכך אין לראות באפיה המשונה והאבסורדי של כתיבתו של ויטגנשטיין ביטוי לעמקות מחשבה הגדולה מפדי שייתכן לתת לה ניסוח הולם מפורש. אין היא אלא ביטוי לכשולן השיטתי לכפות מיטת-סדום מוניסטית על מערך של תופעות אמפיריות, המחייב תמונת-עולם דואליסטית כרקע להצגתו. כדי לעמוד על כשרן של הנחות אלו להסביר את כתיבתו של ויטגנשטיין, אצטט קטע אחד מפתביו (בתרגומי). לאחר-מכן אציג מספר שאלות, בנסיון למצות את מקורות המוזרות של הקטע. על שאלות אלו אפשר יהיה לענות, לפחות חלקית, ביחס להנחות שלמעלה על "תמונת-העולם" של ויטגנשטיין. אולם שאלות אלו עצמו תשמשנה להבהיר את ההשתמעויות האבסורדיות של הנחות אלו, ואת האבסורדיות של תמונת-העולם של ויטגנשטיין המשתלשלת מהן. בשלב זה תתחורר גם טעות-היסוד שלו בהבנת השפה.

ב

ויטגנשטיין, "מחקרים פילוסופיים", חלק ראשון, פסקה 1, קטע אחרון:

עתה חשוב על השימוש הבא בלשון: אני שולח משהו לקנות. אני נותן לו פתק המסומן "חמישה תפוחים אדומים". הוא נוטל את הפתק אצל החנווני, הפותח מגירה המסומנת "תפוחים"; או הוא מחפש את המלה "אדום" בלוח ומוציא מולה מידגם של צבע; ואז הוא משמיע את סדרת המספרים המונים—אני מניח שהוא יודעם על-פה—עד למלה "חמש" וכנגד כל מספר שהוא משמיע הוא מוציא מן המגירה תפוח בצבע של המידגם. כך, ובדרכים דומות לזו משתמשים אנשים בשפה—"אבל מניין לו איך עליו לחפש את המלה 'אדום' ומה עליו לעשות במלה 'חמש'?"—ובכן, אני מניח שהוא פועל כפי שתיארתי. כל ההסברים נגמרים באיזה מקום שהוא—אבל מה מובן המלה "חמש"?—שום דבר כזה לא היה מענייננו כאן, רק הדרך בה משתמשים במלה "חמש".

ג

הקטע שלמעלה הוא מוזר ביותר, למבט ראשון. ראוי להדגיש כי אין שום טעם להניח שהוא "אירוני" או "בלתי-רציני" באיזה מובן שהוא. הקטע טיפוסי לכתיבתו של ויטגנשטיין, ואם "אינו רציני", הרי שום דבר שוויטגנשטיין כותב אינו רציני. את מוזרותו של הקטע אפשר לאתר באמצעות מספר שאלות:

1. מפני מה אין ויטגנשטיין אומר לשליחו מה רצונו שיקנה אלא נותן לו פתק?
2. מפני מה אין ויטגנשטיין מספר דבר על כתיבת הפתק? מניין צף הפתק הזה?
3. מפני מה הולך שליחו של ויטגנשטיין לחנות ואינו מסתכל בפתק ואומר, למשל, "אהה, ובכן חמישה תפוחים אדומים הם שגרמו את מותו של פראנץ-יוזף החמישה-עשר", או מתחיל לשיר אריה מ"אאידה", או בולע את הפתק, או משמיד את הפתק, או מכה את ויטגנשטיין, או...?
4. מפני מה אין שליחו של ויטגנשטיין קורא את תכנו של הפתק באוני החנווני אלא הוא נותן את הפתח לחנווני בלי אמור מלה?
5. מדוע, כשניתן הפתק לחנווני, הוא מתחיל לפתוח מגירות, לחפש בלוחות, לדקלם מספרים ולהוציא תפוחים? מדוע אין הוא אומר, למשל: "זה יעלה לך לירה-וחצי" או "אולי אתה מעדיף אגסים?"
6. איזה מקומו של אותו חנווני המחזיק בחנותו לוחות-צבעים? וכלום אין ויטגנשטיין יודע שתפוחים מתקלקלים במגירות במהירות הרבה יותר מאשר בארגזים תפוחים?

7. מי הכין את לוח-הצבעים ? איך ?
8. מי הדביק את התוויות על המגירות ? איך ?
9. מה קורה כשנגמר מלאי התפוחים ? איך התנווני יודע לשים תפוחים חדשים באותה מגירה ולא במגירה ריקה אחרת ?
10. איך למד התנווני על-פה את סדרת המספרים המוגנים ? זוהי סדרה אינסופית, ולימודה דורש אינסוף של זמן ? האם מדובר כאן בחנווני "נצחי" כלשהו ?
11. מפני מה דוחה ויטגנשטיין את הדרישה שהוא עצמו מעלה להסבר פעילותו של התנווני ? נכון ש"כל הסבר חייב להיגמר", כי נותנים הסברים ביחס להנחות שבאמצעותן מסבירים, ואי-אפשר להסביר את כל ההנחות, ותמיד, שהרי או נסתבר בנסיגה אינסופית. אבל ויטגנשטיין עדיין לא הסביר שום דבר, וכבר הוא גומר.
12. מה טעם לחשוב על השימוש בלשון המתואר בקטע הזה ? באיזה מובן אפשר לומר שאנשים משתמשים בשפה "כך ובדרכים דומות ?" הרי זה קטע המתאר התרחשויות משונות ביותר, כמעט לא מן העולם הזה, אשר בשום מובן אינן "טיפוסיות" !
13. באיזה מובן ויטגנשטיין "מניח" שהחנווני "פועל" כפי שתיאר ? ודאי שגיבור הסיפור שלו פועל כפי שמתואר בסיפור, פשוט מפני שהוא גיבור הסיפור, ואין בכך כל הנחה. אבל האם ויטגנשטיין רוצה לרמוז כי יש איזה חנווני שהוא המתנהג כך ?
14. האם השימוש במלה "חמש" חל על-ידי ספירה עד חמש והוצאת אובייקט עם כל מספר ? האם יש מי שמשתמש, באיזה הקשר שהוא, במספר "חמש" בצורה אווילית זו (להוציא ילדים ואידיוטים) ?

ד

על הרבה מן השאלות שהוצגו בסעיף הקודם אי-אפשר להשיב ביחס להנחות של השכל הישר. ביחס אליהן הסיפור הוא מסתורי. זוהי, כמובן, סיבה אפשרית להתיחס אליו כאל סיפור "עמוק" מאד, על פי הכלל הנודע: "הערץ מה שאינך מבין". אולם אפשר לנסות ולנסח הנחות שביחס אליהן סיפורו של ויטגנשטיין מתקבל על הדעת, ובכך לתאר עולם אפשרי שבו סיפור זה מציג סיטואציית-קומונקציה "טיפוסית".

הבה נדמיין, למשל, עולם בו אנשים אינם מדברים זה אל זה ואינם שומעים זה לזה. עולם בו אנשים משוללים כושר להפיק מבעים ולהבינם. עולם בו אנשים גם אינם זוכרים דבר ואינם נזכרים בדבר.

בעולם זה התקשורת באה על-ידי שימוש במחסנים של פתקים. על פתקים אלה רשומים כל המימסרים האפשריים. בתהליך התקשורת, המשדר בוחר פתק הנושא מימסר מסוים. מימסר זה, המוצג כסדרת מלים, מועבר פיזית לידי הקולט, על-ידי העברת הפתק שעליו הוא רשום. העברת העיניים על סדרת המלים קובעת את התנהגותו של המשדר: כשהוא נתקל במלה המסמנת מושג—כלומר, תכונה החלה על קבוצה של עצמים—הוא מחפש מגירה שבה מצויים עצמים כאלה—או, לפחות, שכתובה עליה המלה המציינת אותו מושג. כשהוא נתקל בשם צבע, הוא מחפש אותו בלוח-צבעים, ומשווה עצמים לצבע שגמצא בלוח מול המלה כדי לראות אם "יש להם אותו צבע". כשהוא נתקל בשם-מספר, הוא מתחיל לדקלם את כל המספרים עד הגיעו למספר זה, ועם כל מספר מדוקלם הוא שולף עצם מאיזו מגירה. אם סביבתו של קולט המימסר אינה מכילה מגירות ולוחות, הוא הולך לסביבה בה מצויים עצמים כאלה ומוסר את הפתק לידי מישהו שקדם לו באותה סביבה. בעולם כזה כל פעילות לשונית היא פעילות של בחירה במימסר אותו רוצים להעביר,

והעברתו (הפיוזית)—או פיענוחו של המימסר, על-ידי סקירה סדרתית שלו, ועל-ידי הפעלת אסטרטגיות של פיענוח התלויות בסוג המלה הנסקרת: שם מספר, שם תכונה, שם צבע.

בעולם כזה אין צורך בזכרון אנושי כדי לאחסן אינפורמציה או לשלוף אותה ממנו. תחת זאת מחזיקים את האינפורמציה בכיס (בצורת פתק) ומוציאים אותה מהכיס. בעולם כזה נתונה התנהגותם של אנשים לשלטונם הקשות של הגירויים החיצוניים להם. כשניתן להם מימסר לשוני הם פועלים לפיו או מחפשים סביבה בה אפשר לפעול לפיו.

בעולם זה אין אפוא צורך ליחס לאנשים מנגנונים נפשיים ותהליכים נפשיים. אין הם "מיצרים" מבעים ואין הם מפענחים מבעים. אין הם מסוגלים לזהות אובייקטים בעלי תכונה נתונה במישרים על-ידי הפעלת מערכת של כללי-זיהוי נאותים.

ה

הנקל לראות איך אפשר להשיב על השאלות בג בהנחות של ד—אך לא על כולן. כך, למשל, השאלה לגבי הלימוד על-פה של סדרת המספרים המונים נותרת בלא תשובה. ושאלה זו מצביעה גם על גבולותיו של התרגיל שביצענו בד.

כי הנה, היכולת "ללמוד על-פה" את סדרת המספרים המונים מניחה את היכולת ליצג אותה ב"ראש" באיזה מובן שהוא. אבל, יצור סופי כאדם (ואפילו האדם של העולם הדמיוני של ד) אינו מסוגל ליצג אינסוף מספרים נבדלים. כך, למשל, אם יש לו מין "פתק" בראש לכל מספר, דרוש לו מקום לאינסוף פתקים. אבל גם פתקים קטנים ודקים תופסים מקום, ואינסוף מהם ודאי לא יכנס לראש אחד.

איך מסוגלים אנו אפוא ל"דקלם" את סדרת המספרים המונים? ודאי שלא "למדנו אותה על-פה", בשום מובן. למעשה, אנו שולטים במערכת כללים המאפשרת לנו ליצר קטעים בכל אורך רצוי מן הסדרה הזאת.

כך, למשל, המערכת בת שני הכללים:

1. 0 הוא מספר,

2. אם תוסיף 1 לאיזה מספר שהוא, תקבל מספר ש"בא אחריו".

מספיקה בשביל ליצר את כל הסדרה. תחילה אומרים: 0 (הכלל הראשון), אחר-כך מוסיפים 1 (הכלל השני) ומקבלים 1, מוסיפים שוב 1 (הכלל השני) ומקבלים 2, וכו'. אבל ה"אדם" של ד הוא יצור שכל יזמתו היא בבחירה בין פתקים. קשה ליחס לו מערכות-כללים שמסוגלות ליצר אינסוף של יצירים.

ולא עוד אלא כל התהליכים הפרוכים בפעילות האדם של ד הם פיזיים. כל היצירים המעורבים בפעילותו אף הם פיזיים. הוא עוסק בפתקים, מגירות, לוחות, פתקים. אבל מספרים אינם יצורים פיזיים. גם אין הם פתקים שעליהם רשומות ספרות: אין די פתקים לרשום עליהם את כל המספרים.

ולא עוד אלא העולם של ד מניח קיומם של יצורים שיש להם כושר של יצירת מימסרים לשוניים: מי כתב פתקים? מי הכין לוחות? אלא שטיבם של אלה נשאר מעורפל.

בעולם שלנו, מכל-מקום, אין אנו נזקקים לפתקים מוכנים בידי אחרים כדי ליצור קשר. אנו יוצרים פסוקים ומשתמשים בהם במבעים.

התהליך של יצירת פסוקים דומה לתהליך של יצירת מספרים. כך, למשל, יש לנו כלל כזה: אם פ הוא פסוק שאפשר להשתמש בו, גם אני חושב שפ הוא פסוק שאפשר להשתמש בו.

הנקל לראות שעל-ידי הפעלת הכל הזה אנו יכולים ליצור אינסוף של פסוקים.

מדוע? כי אם נקח פסוק כלשהו כגון "אני רעב", הרי בתוקף הכלל שלמעלה "אני חושב שאני רעב" גם הוא פסוק בר-שימוש, ולכן גם "אני חושב שאני חושב שאני רעב". וכך הלאה.

אבל אם יש בשפתנו אינסוף של פסוקים, אי-אפשר להציג את כולם על פתקים. לא יספיק המקום על-פני כדור-הארץ לאינסוף פתקים. לכן, בשום מובן אין לומר שתפקידו של המשדר הוא בחירה בין כמה מימסרים אפשריים. אפשריים אינסוף מימסרים, וצריך ליצר את המימסר הרצוי.

ולא עוד אלא בעולם שלנו אין אנו מזהים אובייקטים אדומים על-ידי השוואתם למידגם בלוח-צבעים. לוחות-צבעים מיוצרים על-ידי שימוש בכלל-זיהוי של "אודם" המיוצג בראשינו. והרעיון שאובייקטים מצויים במגירות אשר להן תוויות ועליהן רשום שמם הוא מצחיק: פילים אפשר להכניס למגירות כאלו? או אולי לכל פיל תווית על עורו ושם כתוב "פיל"? אבל אם פילים מקושטים בתוויות שעליהן רשומות תכונותיהם לא יספיק גם שטח פניו העצום של פיל בשביל כל התוויות האפשריות. כל פיל, למשל, מכיל כמות מסוימת של מולקולות, כמות מסוימת של אטומים, יש לו הרכב כימי ופזיקלי נתון, וכך הלאה.

בניגוד לשליח של ויטגנשטיין, ולחנווני שלו, אין התנהגותנו נתונה לשלטונם של גרויים היצוניים. הרבה ילדים מסרבים ללכת לחנות-המפולת, והרבה חנוונים נמנעים מלחפש את הסחורה, אותה הם אוגרים בציפיה לפיחות.

1

בעולמנו יש אפוא צורך להניח שאנשים מקבלים החלטות לגבי התנהגותם, שהם מיצרים כל מיני יצירים מופשטים (כמו מספרים ופסוקים) לצורך התנהגותם, על-ידי הפעלה של מערכות כללים מתאימות, ושהם מציגים כללים לזיהוי אובייקטים בעלי תכונות שבהן הם מסוגלים להבחין.

כל הפעילויות הנפשיות האלו אינן מתרחשות במימצע (מדיום) פיזי. ולא עוד אלא שהתוצרים של חלק מהן הם יצירים מופשטים שאי-אפשר, מטעמים מושגיים, לאתדם בחלל ובזמן. כך, למשל, מספרים, כפי שאמרנו. אבל גם פסוקים. פסוק אינו זהה עם האקט של השמעתו, או כתיבתו. אפשר להביע אותו פסוק פעמים רבות. וזאת ההוכחה: אפשר להביע אותו פסוק פעמים רבות. (וכך הביעו אותו פסוק פעמיים, בשתי שורות שונות).

מצד שני, בעולם של ד כל הפעילויות האנושיות ניתנות לתיאור במונחים פיזיים, אין צורך להניח שם יצירים מופשטים, כמו פסוקים—יש פתקים, עליהם רשומים פסוקים, ואלה הם יצורים פיזיים. הבעיה, כזכור, מתעוררת רק באשר למספרים.

1

לפיכך אפשר לאתר את האבסורדיות של סיפורו של ויטגנשטיין בנסיונו לחצן תהליכי-נפש פנימיים, לעשות "פיזיקליזציה" של המנטאלי, ולנסות לתת תיאוריה (או רמזים ושברים של תיאוריה) של השפה במסגרת מאטריאליסטית. לפיכך גם נרתע הוא מלנסות לענות על שאלתו של עצמו לגבי הסבר התנהגותו של החנווני: דומה כי הרגיש שהוא מנסה לכפות מיטת-סדום מיטאפיזית על תחום תופעות (של השימוש בשפה) שאינן מוצאות בה את מקומן. והוא מגן על עצמו על-ידי שהוא רומז כי כל נסיון להסבר במונחים מנטאליסטיים יביא לדיון ב"מובנים" של מלים ושאר יצירים "אפלטוניים". הוא מעדיף דיון במשהו "מוחשי" יותר: ב"שימוש"

של מלים. הצרה היא ששימוש של מלים אפשר לתארו רק במונחים של מערכות-כללים—וההנחה שאנשים מפעילים מערכות-כללים אין לה תרגום במונחים של תהליכים פיזיקליים.

ח

כתיבתו של ויטגנשטיין, בכל כתביו, אינה מסודרת, אינה מפורשת, אינה שיטתית, היא מקוטעת ומרומזת. אולי אפשר לתת לכך הסבר במונחי הפסיכולוגיה שלו. אך נדמה לי שאפשר לתת הסבר מקביל (ומתישב) במונחים המתמחסים רק לתמונת-העולם שלו (שוודאי אף היא משקפת את אישיותו): תמונת-העולם של ויטגנשטיין היא שילוב של מאטרִיאליזם וביהיוריזם, מצד אחד, עם המודעות לקיומם של תחשיבים פורמליים (לוגיקה, אריתמטיקה) שבהם אנשים פועלים, מצד שני. ושילוב זה אינו עקיב. ויטגנשטיין חש בסתירה—והיא מגעה ממנו ניסוח משנה סדורה ובהירה אפילו בתחום עיסוקו המוצהר: השפה.

שבתי טבת: בין שעשוע וסנז

שתי שורות, בבקרתו של ב. ש. על ספרי "שעשוע ובתו",* הוציאו אותי מן השמורה הכפויה של מחבר מבוקר. הראשונה נוגעת לדיוק קנה-המידה של המבקר. אם כה טורח ב. ש. להבחין בין כתיבה עתונאית, כתיבה תעודית-מדעית וכתיבה ספרותית, מותר להעיר לו על רשלנות בכתיבה בקרתית.

ב. ש. כותב כי "הדגם על-פיו עבד שבתי טבת היו, כמדומה, מחקריו וספריו של אוסקר לואיס כילדי סאנזו' למשל. האנתרופולוג היהודי-האמריקאי מציג בספר מרתק עלילת-חיים של משפחה מקסיקאית משולי החברה, וכל החפץ יכול לבדוק, לאמת ולהפריך את העובדה. — — — כל הדמויות שבספר מתוארות כהויות ובשמותיהן המקוריים. טבת מכנה את גיבוריו בשמות בדויים ומונע מן החוקר לבוא ולאמת את העובדות המוצגות, לבוא ולהמשיך במחקר".

יש בידי לבשר לב. ש. כי אוסקר לואיס עצמו מצא ששמות ולוקאלים בדויים טובים יותר, אפילו למחקר סוציולוגי-אנתרופולוגי. לספרו הגדול "לה-יידה", שבא בעקבות "ילדי סאנזו", הקדים הערה באותיות גדולות: "בכוונה לשמור על האנונימיות של נושאי מחקר זה, הוחלפו שמות כל בני המשפחה, חבריהם ושכניהם. אני אף שיניתי את שם הפרוור ושמות כמה מרחובותיו, תחנות אוטובוסים, בארים, בתי-מלון ומקומות ציבוריים אחרים. שמותיהם של דמויות היסטוריות ופקידי-ציבור לא שוננו".

ודאי טעמים נכוחים היו לו לכך ששוב לא חזר על שמות אמיתיים, כמו ב"ילדי סאנזו". אולי אחת מהן היתה ש"לה-יידה" לא עסק בארץ רחוקה-ביחס כמקסיקו אלא עסק בהארלם שבניו-יורק, בארצות-הברית עצמה. מכל-מקום, במידה שעבד ב. ש. בבקרתו, "על-פי הדגם של אוסקר לואיס" יכול היה לדעת שלדעתו של אותו אנתרופולוג מהולל אין בשמות אמיתיים או בדויים להעיד כלל על טיב המחקר.

מי שאכן קרא את ספרי אוסקר לואיס יבין מעצמו מדוע בחר שמות בדויים לגיבורי עבודתו על תת-תרבות העוני של הפורטוריקנים בהארלם. אפילו ניו-יורק, שאוכלוסייה מרובים פיי-כמה מאוכלוסי ישראל, היתה "עולם קטן" בשבילו. ברור שבעתים מדוע הכרת הוא לישראלי לנקוט שמות בדויים לתושבי שכונת-עוני

* ר' "קשת" נא, אביב 1971.